

Олексій ЯСЬ (Київ)

“ИСТОРИЯ МАЛОЙ РОССИИ” Д. БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО У СВІТЛІ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ

У перші десятиліття ХІХ ст. учений, який студіював історію Малоросії, належав до суспільства перехідної доби як у соціокультурному так і в інтелектуальному плані. У цей час фактично відбувалася зміна соціокультурної формації підросійської України, яку здебільшого тлумачать у межах конфлікту “традиційного” та “модерного”¹.

Відтак тогочасний історик був принаймні свідком, а певною мірою й учасником кардинальних інституціональних, соціальних та інтелектуальних змін. Українські землі поступово трансформувалися в західні імперські провінції Росії – малоросійські губернії. Значна частина нащадків козацької старшини та шляхти досить успішно інтегрувалася до станової ієрархії імперії як малоросійське дворянство. Чимало з них зробили успішну кар’єру на імперській службі, хоча і залишалися носіями місцевого патріотизму в його ностальгійній або культурницькій варіації. Натомість найбідніші верстви здебільшого перетворилися на закріпачене селянство.

Одночасно побутували автономістські традиції України-Гетьманщини, які ширилися в осередках старої культури – панських маєтках, а також в українських земляцтвах великих міст, мистецько-літературних салонах тощо. Саме в цьому соціокультурному середовищі здійснювалася велика робота зі збирання та нагромадження історичної спадщини, в якій ще на початку ХІХ ст. важливу роль відігравали історики-антикварі.

Втім, виникають і нові університетські центри секуляризованої науки та культури “німецького типу” – в Харкові, а пізніше в Києві та інших містах. Відбувається і процес входження української аристократії до російського імперського інтелектуального та культурного простору.

Однак циркулюють і західні інтелектуальні впливи. Вони проникають як за російським посередництвом, так і безпосередньо через знайомство з європейським життям, літературою, культурою, мистецтвом тощо. Таке ознайомлення відбувається на тлі зростаючого зацікавлення європейської просвітницької історіографії (Й.-Г. Гердер, Й.-Х. Енгель, К. Гаммердерфер, Ж.-Б. Шерер та ін.)²

¹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Харків, 1996. – С. 55.

² Див., напр.: Криптуські В. Johann Christian von Engel und Geschichte der Ukraine // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin 1931. – Bd. 3. –

Україною в контексті загальних змін, що сталися в політичному устрої Східної та Центральної Європи другої половини XVIII ст., зокрема пов'язаних з піднесенням могутності Росії та зникненням ряду державних утворень (Криму, Польщі та ін.).

Варто підкреслити, що в добу Просвітництва увага освіченої публіки акцентувалася на проблемах життя окремої особистості чи на ідеальних завданнях усього людства. Натомість неповторні явища здебільшого залишалися поза межами раціоналістичного світогляду з властивим для нього неісторичним способом мислення³. Культивування ідеї самоцінності розуму⁴ вело до емансипації поведінки людини стосовно історичних традицій, релігії, станової моральності, що супроводжувалося поширенням меркантилізму та прагматизму.

Одночасно домінують уявлення, скеровані на досягнення вічної закономірності всіх речей в інтелектуальному одусі природно-правового мислення⁵. Наразі висувуються вимоги щодо упорядкування світу історії на засадах цілеспрямованого розуму та волі, що оформилися як світоглядні орієнтири Французької революції кінця XVIII ст. Відтак, незаперечним надбанням Просвітництва стала світська секуляризація багатьох сфер життя та ідея загальної, універсальної історії людства, яку розглядали у філософському плані⁶.

Взагалі ставлення до історичної минувшини було амбівалентним. В історії відшукували необхідні взірці для обґрунтування доцільності політичних і соціальних змін, аргументи, щоб ствердити ідею поступального розвитку людства, тощо. Причому такі приклади з минувшини ставали зразками для соціальної поведінки та вводилися в єдину універсальну схему. Недаремно Фрідріх Ніцше влучно охрестив просвітницько-раціональне історіописання монументальною

S. 75–110; *його жс.* Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // Україна – Париж, 1953. – № 10. – С. 843–849; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1994. – S. 68–79; *Ивонин Ю. Е.* Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве // Зарубежная историография истории запорожского казачества – Запорожье, 1992. – С. 12–21; *Бойко А. В.* Обзор французской историографии запорожского казачества XVIII столетия // Там само. – С. 36–41; *Давлетов О. Р.* З творчої спадщини Дмитра Дорошенка “Й. Х. Енгель як історик України та козаччини” // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 150–155.

³ *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия // *Виндельбанд В.* Избранное. Дух и история. – М., 1995. – С. 299.

⁴ Тезупро самоцінності домінацію розуму знаходимо, наприклад, у Й.-Г. Гердера “... мы видим, что во всем творит лишь одно начало – человеческий разум, который всегда занят тем, что из многого создает единое, из беспорядка – порядок, из многообразия сил и намерений – соразмерное целое, отличающееся постоянством своей красотой” (*Гердер И.-Г.* Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А. В. Михайлова. – М., 1977. – С. 441).

⁵ *Мейнеке Ф.* Возникновение историзма. – М., 2004. – С. 15.

⁶ Див., наприклад, *Шиллер И. Х. Ф.* В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения // *Шиллер И. Х. Ф.* Исторически работы: В 8 т. / Под ред. Ф. П. Шиллера. – М.; Л., 1937. – Т. 7. – С. 595–612; *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Философия истории: Антология / Под ред. Ю. А. Кимелева. – М., 1995. – С. 57–68.

історією⁷. Натомість архаїчні інститути, традиції, звичаї та ін., які суперечили раціоналістичним поглядам щодо довшеної побудови світу, піддавалися нищівній критиці.

Означені духовні перетворення і соціокультурні зрушення породили зворотні ідеалістичні та ірраціональні реакції, які розгорталися під знаком романтичної опозиції стосовно раціоналізму. Відтак, на зорі ХІХ ст. ще донедавна вельми популярні теорії та побудови просвітницького раціоналізму поступово програють змагання з новітніми романтичними інтенціями.

Втім, конкуренція різноманітних інтелектуальних впливів, змагання традиційних і модерних елементів на українських теренах, обставини тогочасної дослідницької діяльності вимагали від історика не стільки рішучого вибору на користь певної альтернативи, скільки їхнього узгодження, співіснування в складній системі внутрішніх цінностей та лояльностей.

Таким, у найзагальніших рисах, було культурне ідейне підґрунтя, на якому реалізовувалися перші спроби написання систематичних версій української історії.

Перші академічні проекти “історичної синтези” української минувшини традиційно пов’язують з іменами Дмитра Бантиша-Каменського та Миколи Маркевича⁸, хоча часом і розглядають їх як недосконалі навіть для того часу⁹. Проте слід згадати і їхні своєрідні предтечі – праці Якова Марковича¹⁰, Максима Берлінського¹¹, Олекси Мартоса¹², які так і не були завершені або дійшли до нас у вигляді фрагментів.

Хронологічно першою з реалізованих спроб написання “систематичної історії” була праця Д. Бантиша-Каменського “История Малой России” (М., 1822. Ч. 1–4). У дореволюційній Росії вона перевидавалася ще тричі (1830, 1842, 1903). Причому вважають, що перероблене видання 1830 р., хоча і має істотні факто-

⁷ Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения В 2 т. / Сост., ред., вступ. ст. и прим. К. А. Свасьяна. – М., 1990. – Т. 1. – С. 169–170.

⁸ Крип’якевич І. Українська історіографія ХVІ–ХVІІІ ст. – Львів, 1923. – С. 30; Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Упор та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич – [3-є вид., репр.] – К., 1996. – С. 75–80; Багалій Д. Історіографічний вступ. [До “Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті”] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упор, вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України – С. 221.

⁹ Багалій Д. Новый историк Малороссии: (Рец. на кн.: Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. – К., 1889. – Т. 1: Стародубский полк – ХVІ, 470, ХХХ с.). – СПб., 1891. – С. 2.

¹⁰ Маркович Я. М. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях – СПб., 1798. – [Ч. 1.] – 98, [6] с.

¹¹ Несколько глав из сочинения Максима Берлинского “Историческое обозрение Малороссии и города Киева” [главы 52–60] // Молодикна 1844 год – СПб., 1844. – С. 163–196.

¹² Мартос А. Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // Сын Отечества: Исторический политический и литературный журнал. – СПб., 1823. – Ч. 84. – № 12. – С. 214–223; № 13. – С. 243–252; його ж. Отрывок из истории Малороссии. Т. 3. Гл. 5. 1652–1653 // Северный архив. – 1823. – № 6. – С. 461–479.

графічні доповнення, але в концептуальному плані зазнало незначних змін¹³. Відтак це видання найповніше репрезентує погляди історика. Натомість третє прижиттєве видання майже не відрізняється від другого. Варто відзначити, що твір Д. Бантиша-Каменського зазнав і цензурних змін, які не були великими за обсягом вилученого матеріалу, але істотно вплинули на висвітлення деяких “делікатних”, як тоді вважалося, проблем малоросійської історії¹⁴.

Щодо належності Д. Бантиша-Каменського до російської чи української історіографії, то в сучасній науці до сьогодні побутують різні думки¹⁵. Однак, попри відмінні погляди науковців, внесок Д. Бантиша-Каменського в українську інтелектуальну історію та вплив “Истории Малой России” на тогочасну національну історіографію вочевидь є незаперечним.

У мотиваційному сенсі студія Д. Бантиша-Каменського спершу виникла як проект, замовлений згори з ініціативи та за сприяння малоросійсько-військового генерал-губернатора князя Миколи Рєпніна-Волконського¹⁶. Останній репрезентував частину місцевого дворянства, в середовищі якого побутували культурницько-антикварні зацікавлення традиціями старої Гетьманщини.

За виразом О. Прицака, саме в оточенні М. Рєпніна-Волконського існував “останній осередок української автономістичної думки старого типу”¹⁷. Невипадково в передмові до першого видання Д. Бантиш-Каменський не тільки зазначає, що виконав цю працю за дорученням М. Рєпніна-Волконського, а й наголошує на його безпосередній участі в її підготовці. Зокрема, історик підкреслює, що князь не тільки сприяв йому у пошуку джерел, а й сам написав опис Берестецької битви (1651)¹⁸.

¹³ *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 159; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження.. – С. 226; *Атаманенко А.* Дмитро Бантиш-Каменський // Історіографічні дослідження в Україні – К., 2003. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 37–38.

¹⁴ *Кравченко В. В.* Рукописна “История Малой России” Д. М. Бантиш-Каменського [з Публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в С.-Петербурзі] // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 65–67.

¹⁵ *Його ж.* Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матер. всеукр. наук. конфер. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 222; *його ж.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження.. – С. 201, 212 та ін.; *Атаманенко А. Є.* Д. М. Бантиш-Каменський – історик України. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1998. – С. 9; *Козут З.-Є.* Формування української національної історіографії // Схід-Захід: Історико-культурологічний вб. – Харків, 2001. – Вип. 3. – С. 25.

¹⁶ Див.: *Павловский И. Ф.* Заботы кн. Н. Г. Рєпнина о составлении истории Малороссии // *Павловский И. Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Рєпнина (Очерки, материалы и переписка). По архивным данным. – Полтава, 1905. – С. 9–15.

¹⁷ *Прицак О.* Шевченко-пророк. – К., 1993. – С. 27.

¹⁸ *Бантыш-Каменский Д.* Предисловие // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. – М., 1822. – Ч. 1. – С. V.

У другому виданні задекларовані Д. Бантишем-Каменським мотиваційні устремління щодо написання “Истории Малой России” подано дещо інакше з наголосом на інтелектуальні складові. Вони формулюються в кількох пунктах: 1) багатство подій на теренах Малоросії (“страна обильная происшествиями”); 2) побожність її мешканців; 3) достойні сини, віддані російським самодержцям, які прикрасили “вік Петра та Катерини”¹⁹, тобто репрезентують достатні підстави для осмислення історії цього краю.

Крім засвідчення лояльності імператорському престолу, вони виказують авторські зацікавлення малоросійською історією не з особистих, а з загальних, раціональних міркувань. Тож останні звернені до читача з допитливим розумом, зокрема ненав’язливо наголошують на тому, що пропонують йому корисний та “правильний” (схвалений государем) матеріал для інтелектуальної поживи. Зауважимо, що до раціональних мотивів вивчення історичної минувшини України апелювали і попередники автора “Истории Малой России”, зокрема Я. Маркович²⁰.

Д. Бантиш-Каменський як історик формувався в руслі архівних і дипломатичних зацікавлень. Адже він розпочав свою кар’єру на імперській службі в Московському архіві Колегії закордонних справ (1800) під керівництвом свого батька, відомого історика Миколи Бантиша-Каменського. Невипадково стиль мислення Д. Бантиша-Каменського вирізняється початками нормативності, які зумовлені як пієтетом архівіста у ставленні до документів, так і раннім знайомством із практикою дослідницької праці.

Ця нормативність мислення, або, точніше, її елементи виявляються у найпростіших дослідницьких процедурах, які свідчать про усвідомлення вченим певних вимог до написання історичного дослідження. Останні спостерігаємо в елементарній спробі систематизації джерел, на основі яких підготовлено працю, у критично-раціональному ставленні до відомостей, що подаються різними авторами, в укладанні розгалуженого наукового апарату “Истории Малой России”, зрештою у прагненні спиратися на документальну основу у викладі фактографічного матеріалу тощо.

Утім, визначальним для “Истории Малой России” є диференційоване, хоча і досить суперечливе ставлення до емпіричної основи дослідження. Уже в переліку джерел, у примітках та власне у тексті Д. Бантиш-Каменський наводить інформацію про деяких авторів або навіть певним чином характеризує ту чи іншу працю. Приміром, він відзначає, що студія Г.-Л. Боплана містить чимало грубих помилок²¹, а твір П. Шевальє має багато небилиць²². Французькому істо-

¹⁹ *Його ж.* Предисловие // *Його ж.* История Малой России. В 3 ч. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 1: От водворения Славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году к Российскому Государству Царем Алексеем Михайловичем – С. VI.

²⁰ “Я не хотел бы вступать в Царство мечтаний и призраков, не хотел бы представлять картины мрачной действительности, есть ли б История не объясняла степеней образования и промышленности каждого народа” (*Маркович Я. М.* Записки о Малороссии... – С. 1–2).

²¹ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. XIV.

²² Там само. – С. XV.

рику Ж.-Б. Шереру він закидає відсутність посилань на київські літописи, з яких він зробив запозичення²³, а тритомник ченця-василянина Гната Стебельського вважає пристрасним у деяких місцях. Зокрема, він підкреслює, що автор тритомника – уніат²⁴ і т. п. Єдині пояснення, які інколи наводяться на підтвердження таких оцінок, це виявлені автором логічні суперечності в тих чи інших роботах. Здебільшого вчений не вважає необхідним обґрунтовувати свою думку.

Так, робота німецького історика австро-угорського походження Й.-Х. Енгеля, представника раціоналістичної історіографії, одержала високу оцінку. “...Праці п. Енгеля, на якого покликається в багатьох місцях поважний наш Історіограф (М. Карамзін. – *О. Я.*), заслуговують на увагу будь-якого розсудливого читача, оскільки Енгель сказав більше про Малоросію, ніж Літописи, видані Туманським та Рубаном”²⁵. Більш схвально Д. Бантиш-Каменський відгукується тільки про “Историю государства Российского” Миколи Карамзіна, яку називає “безсмертним твором”²⁶. Слід відзначити, що і список джерел та їхнє коментування в “Истории Малой России” нагадують відповідний перелік в “Истории государства Российского”²⁷.

Зрештою авторські коментарі виявляють однобічність і вибірковість його раціонального критицизму. Д. Бантиш-Каменський підходить до оцінки джерел, зокрема відомостей, що в них містяться, виключно з позицій здорового глузду. Передусім він звертає увагу на відсутність логічних суперечностей, наближеність автора того чи іншого твору до описуваних подій, його політичну належність, наявність чітких посилань на джерела тощо.

Усе, що суперечило поглядам, світогляду та особистому досвіду вченого, апріорно відкидалося. Зразком такого трактування є думка автора про кількість козаків, які входили до пограничної сторожі за часів Стефана Баторія. “Я тримаюсь свідчення Г. Полетики щодо поділу та кількості Козаків, оскільки неправдоподібно, щоб погранична сторожа за Баторія, Самодержця войовничого, досягала (за словами п. Енгеля, с. 77) двох тисяч осіб, коли при створенні цієї сторожі її кількість досягала 2000. П. Енгель наголошує на мирному часі: але мир з Татарами ніколи не був міцним, тому інші виборні Козаки, 4000 чоловік, не могли займатися господарством у своїх поселеннях, як стверджує п. Енгель. Папроцький, згідно з Полетикою, повідомляє, що кількість Запорозжців сягала, в 1579 році, до 5000 осіб (Енгель, с. 83). З Кримцями війни тоді не було”²⁸.

Цей приклад показує виключне домінування раціональної логічності в авторських тлумаченнях у випадку різноманітних свідчень джерел. Так, думка Й.-Х. Енгеля відкидається тільки тому, що Д. Бантиш-Каменський вважає її

²³ Там само. – С. XVI.

²⁴ Там само. – С. XVIII.

²⁵ Там само. – С. XVI (прим. *).

²⁶ Там само. – С. XVIII.

²⁷ Карамзин Н. М. История государства Российского В 12 т. – М., 1989. – Т. 1. – С. 23–28.

²⁸ Бантыш-Каменский Д. Примечания к первой части Истории Малой России // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 18–19 (прим. 95).

неправдоподібною, оскільки вона суперечить його припущенням. Натомість інші повідомлення джерел часто-густо визнавалися правильними без будь-яких попередніх роздумів, а праці певних учених – такими, що беззастережно заслуговують на довіру.

Імовірно, саме тому в “Истории Малой России”, як відзначають дослідники, відсутня витримана ієрархія джерел з точки зору їхньої достовірності²⁹, насампередіхня критика при виборі певних відомостей³⁰. Єдина градація джерел, яку застосував автор, це поділ останніх на рукописні та друковані.

Зауваги вченого щодо джерел виявляють і його ставлення до традиції історіописання на теренах Малоросії. Зокрема, він згадує про спробу написання малоросійської історії Яковом Марковичем, яку авторові так і не вдалося завершити. Д. Бантшиш-Каменський відзначає, що матеріали, надані Марковичу Адріаном Чепкою, були втрачені після передчасної смерті (самогубства) останнього³¹. Пише він і про намір Григорія Теплова підготувати працю з історії Малоросії, а також підкреслює, що зібрані останнім матеріали перейшли до рук Івана Єлагіна³² тощо.

Певною мірою кидає світло на ступінь усвідомлення дослідницьких завдань Д. Бантшишем-Каменським його полеміка з О. Мартосом навколо першого видання “Истории Малой России”. Автор намагається навіть з’ясувати мету своєї студії порівняно із творами попередників. Він зазначає, що прагнув тільки подати “події в більшому зв’язку та подробицях, ніж вони викладені в коротких записах Генеральних Писарів”³³. Отже, розуміння автором функцій історіописання досить обмежене, зорієнтоване здебільшого на повноту відтворення фактографічної канви подій.

Утім, для вченого усвідомлення належності до традиції історіописання відбувається передусім в інтелектуальному а не в національному плані, з перспективи спільних зацікавлень певним предметом дослідження – історією Малоросії. Невипадково він зараховує до цієї традиції як російських авторів і українських літописців, так і іноземців.

Окремо слід зупинитися і на розподілі фактографічного матеріалу в студії Д. Бантшиша-Каменського. Зазначимо, що в першому виданні вся малоросійська історія до Хмельниччини висвітлюється автором у вступі (35 с.)³⁴. Київський

²⁹ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... – С. 218.

³⁰ *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В. А. Мякотина “Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии” в “Русском Богатстве”. – 1894. – № 2–4) // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 259.

³¹ *Бантшиш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории // *Бантшиш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. VIII.

³² *Його ж.* Примечания к третьей части Истории Малой России. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства – С. 69–70.

³³ *Його ж.* Письмо к издателю (8/II.1823, Москва) // Сын Отечества – 1823. – Ч. 83. – № 7. – Отд. 2: Критика. – С. 318.

³⁴ *Його ж.* Вступление // *Його ж.* История Малой России. – 1-е изд. – Ч. 1. – С. IX–LIV.

митрополит та історик Євгеній Болховітінову листі до автора від 19 листопада 1822 р. зауважив з цього приводу, що вступ до історії Малоросії є вельми стислим, і висловив йому побажання більш докладно висвітлити питання походження козаків³⁵. Подібної думки дотримувався і рецензент Ф. Булгарін, який уважав короткий вступ з історії Малоросії до доби Хмельниччини «найбільшим недоліком праці»³⁶. Очевидно, Д. Бантиш-Каменський прислухався до зазначених порад і істотно доповнив видання 1830 р.

Однак архітектоніка і другого, переробленого видання є вкрай диспропорційною, на що вже звертали увагу дослідники³⁷. Давньоруський період окреслено схематично в дусі М. Карамзіна. До того ж йому присвячено всього три глави першої частини. Дещо більше уваги приділено литовській та польській добі до XVII ст. Водночас XVII–XVIII ст. висвітлені якнайповніше. Цьому відрізу часу відведено близько 80 % усього обсягу “Истории Малой России”.

Взагалі в рецепції Д. Бантиша-Каменського українська історія виступає як хаотичне нагромадження подій та фактичних подробиць, які часто-густо навіть не вкладаються у певні хронологічні сегменти. Автор визнає дві найголовніші віхи в історії Малоросії: приєднання до Росії та ліквідацію Гетьманщини. Відтак татарська навала, литовська доба виглядають не як самостійні історичні періоди, а як певні епізоди з хронологічної канви подій. Таким чином, учений здебільшого сприймає історію з перспективи поточного моменту тобто в контексті важливості тих чи інших подій для тогочасної сучасності (початку XIX ст.).

Досить довільно і часом невмотивовано виглядає поділ і на рівні рубрикації окремих глав. Зокрема, історик поділяє князювання Володимира, хрестителя Русі, між першою та другою главою, хоча в останній приділяє йому лише один абзац³⁸. Подібним чином оформлений матеріал і в низці інших глав.

Зауважимо, що цей недолік праці виявили ще сучасники історика. Невідомий рецензент третього видання студії Д. Бантиша-Каменського в “Отечественных записках” зазначав, що “довільне дроблення на глави, яке ми зустрічаємо в “Истории Малой России”, ледве може бути кому-небудь корисне”³⁹. Вочевидь наведені спостереження свідчать про досить шаблонний спосіб конструкції цієї праці, який виказує однобічний історизм її автора, тобто вибіркове усвідомлення мінливості історичних епох.

Таку ж однобічність спостерігаємо і в авторських оцінках, тлумаченнях тих чи інших подій, явищ та історичних осіб тощо. Д. Бантиш-Каменський майже не аргументує свої оціночні судження, оскільки раціональність останніх є само-

³⁵ Из бумаг Д. Н. Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // Русская старина. – 1904. – № 9. – С. 648.

³⁶ Булгарин Ф. История. Краткое обозрение Русской литературы 1822 года: 9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1–3 // Северный архив. – 1823. – № 5. – С. 389.

³⁷ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження. – С. 221.

³⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 5–8.

³⁹ Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 3-е изд. – М., 1842. – Ч. 1–3 // Отечественные записки. – 1842. – Т. 22. – № 5/6. – Отд. 6: Библиографическая хроника. – С. 42.

достатньою. Наприклад, поділ давньої Русі на уділи між синами Володимира Святославича історик однозначно засуджує, оскільки вважає його фатальною помилкою. Зокрема, він підкреслює, що сам князь потерпав від “шкідливих наслідків” цього рішення⁴⁰.

Аналогічну категоричність оцінок спостерігаємо і в тих випадках, коли вчений прагне хоч якось обґрунтувати власну думку. Так, тезу про те, що автором “Слова о полку Ігоревім” була світська особа, Д. Бантиш-Каменський обстоює таким міркуванням, що духовна людина “не насмілилася б язичницькими вигадками прикрашати” цей твір⁴¹. Зауважимо, що в наведених прикладах, як і раніше, єдиним оціночним мірилом для історика виступає логіка і здоровий глузд.

Утім, варто відзначити і певні позитиви в критичних підходах Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, вчений у деяких випадках наводить різні точки зору щодо тлумачення певних подій чи фактів. Приміром, стосовно часу приєднання Києва до Литви він викладає думки М. Стрийковського та М. Карамзіна, хоча зрештою поділяє погляд російського історіографа⁴².

Критичне ставлення автора до низки джерел дає йому змогу часто робити влучні спостереження. Так, “Історію Русів” Д. Бантиш-Каменський розглядає як “мутне джерело”⁴³, хоча і досить часто покликується на нього у другому виданні “Истории Малой России”, але не використовує в першому.

Водночас історик прагне відрізнити повідомлення джерел від суджень літописця, але робить це епізодично. Так, він зазначає, що коли літописи мовчать, то “історик залишається керуватися самими міркуваннями”⁴⁴.

У виданні 1830 р. Д. Бантиш-Каменський також виправляє деякі помилки, котрих він припустився у першій версії “Истории Малой России”⁴⁵.

Однак розуміння руху, мінливості світу історії, тобто історизму, у вченого вкрай обмежене. Відтак він постійно співвідносить давні, архаїчні явища з раціональними принципами організації суспільного життя, що побутували в історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст. Про це свідчить, наприклад, його заувага про дикі звичаї радимичів, древлян, які він протиставляє побуту інших давньослов’янських племен. “Вони дикістю уподібнювалися звірям і не знали шлюбних союзів”, – пише історик⁴⁶. Натомість про “київських слов’ян” він відгукується із симпатією, зокрема підкреслює їхню освіченість та схвально оцінює їхні родинні відносини. Ці сентенції Д. Бантиша-Каменського дуже нагадують аналогічні тези російського історика М. Карамзіна⁴⁷.

⁴⁰ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 8.

⁴¹ Там само. – С. 18.

⁴² Там само. – С. 26.

⁴³ Там само. – С. 153.

⁴⁴ Там само. – С. 28.

⁴⁵ Бантиш-Каменский Д. Примечания к третьей части Истории Малой России // Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 3. – С. 12 (прим. 37).

⁴⁶ Його ж. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 2.

⁴⁷ “Древляне же имели обычаи дикие, подобно зверям, с которыми они жили среди лесов темных, питаются всякою нечистотою в распрях и ссорах убивали друг друга; не знали браков, основанных на взаимном согласии родителей и супругов...” (Карамзин Н. М. История государства Российского.. – С. 66).

Варто відзначити, що опозицію “архаїка” – “сучасність” спостерігаємо і щодо цілих історичних епох. Приміром, у першому виданні “Истории Малой России” доба до Хмельниччини розглядається як “первісний стан” (“первобытное состояние”). Цей термін навіть фігурує у назві першого видання: “История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края”.

Отже, критерієм оцінки Д. Бантиша-Каменського виступають авторські уявлення про певний рівень організації суспільства, а відтак і родинного життя. Вони переносяться на інші історичні епохи з позицій сучасної для вченого доби.

Схожі мотиви простежуємо і в багатьох інших авторських оцінках. Зокрема, татарську навалу Батия вчений засуджує тому, що вона “зупинила успіхи просвітництва в Росії”⁴⁸. Водночас діяльність київського митрополита Кипріяна тлумачиться тільки в позитивному плані, оскільки він “був першим, хто відновив занепале просвітництво в Росії”⁴⁹. У такому ж сенсі оцінюється і постать князя Костянтина Острозького, який уславив себе “любов’ю до просвітництва”⁵⁰. Аналогічним чином тлумачиться і заснування Києво-Могилянської академії, зі створенням якої історик пов’язує “виникнення в Малоросії давно забутого просвітництва”⁵¹.

Зауважимо, що автор за цим принципом поділяє навіть держави і державні утворення. Зокрема, Польща як “держава просвітницька, сильна” протиставляється Кримському ханству⁵².

Натомість традиційні, архаїчні елементи розглядаються як такі, що в жодному разі не заслуговують довіри. Приміром, відзначаючи сумнівність літописних відомостей про заснування Києва, історик беззастережно обстоює думку про легендарність “усіх давніх усних переказів”⁵³.

Таким чином, в оцінках Д. Бантиша-Каменського простежується домінація просвітницько-раціональних поглядів на історію та суспільство. Більше того, поняття “просвітництво” є ключовим в його історичних поглядах і світогляді. Воно виступає як антитеза до архаїчних елементів (дикість, невігластво, язичницькі вірування, забобони, легенди, перекази, середньовічна схоластика, обскурантизм і т. п.), що суперечать раціональному розуму. Відтак історія здебільшого сприймається автором у межах бінарної моделі “архаїка” – “просвітництво”. Звідси, імовірно, й походять апріорний та вибірковий критицизм Бантиша-Каменського щодо свідчень джерел, а також нотки моралізаторства, які знаходимо в його скупих коментарях.

Приміром, історик, повідомляючи про підкуп татарських мурз посланцем польського короля Казимира IV для нападу на Російську державу, зазначає, що

⁴⁸ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 22.

⁴⁹ Там само. – С. 48.

⁵⁰ Там само. – С. 195.

⁵¹ Там само. – С. 225.

⁵² Там само. – С. 119.

⁵³ *Бантыш-Каменский Д.* Примечания к первой части Истории Малой России // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 4.

це “засоби, ганебні для вінченосця”⁵⁴. Згадуючи про участь П. Конашевича-Сагайдачного у польському поході 1618 р. на Москву, він підкреслює, що гетьман “здобув довіру Уряду Польського і справедливий докір від нащадків”⁵⁵.

Подібним чином він повідомляє і про передачу Іваном Виговським дипломатичного листування Богдана Хмельницького з іншими державами російському двору. “Золото було йому ідолом, йому єдиному він був вірним до смерті своєї”, – зазначає історик⁵⁶. Натомість смерть Дмитра Вишневецького у турецькому полоні (1563) Д. Бантиш-Каменський змальовує як взірцеву, зокрема “підкреслює, що страждальник славив Бога та кляв Магомета”⁵⁷. Аналогічно автор описує й мужню поведінку дружини Василя Кочубея, засуджену на ув’язнення після доносу її чоловіка на гетьмана І. Мазепу. Зокрема, історик відзначає її “вразкову безстрашність”⁵⁸.

Зрештою, видається, що для вченого історія є своєрідною збіркою не тільки певних фактичних відомостей, а й моралістичних прикладів для сучасників, як позитивних, так і негативних. Слід відзначити, що моралізаторське трактування історії характерне не тільки для Д. Бантиша-Каменського, а й для багатьох представників пізньопросвітницького історіописання, зокрема для М. Берлинського⁵⁹.

Однак автор “Истории Малой России” не завжди послідовний у застосуванні дихотомічної зв’язки “архаїка” – “просвітництво”, зокрема щодо оцінки військово-політичних подій другої половини XVII ст. Почасти це пояснюється тим, що динамічність, суперечливість тогочасної історичної ситуації, постійні військово-політичні зміни, в т. ч. союзників Москви, надзвичайно ускладнювали застосування подібних критеріїв. До того ж обсяг різноманітного фактографічного матеріалу з української історії XVII–XVIII ст. істотно зростає. Причому в ньому міститься безліч повідомлень про криваві битви, плюндрування багатьох міст і земель, занепад культурної освіти, тобто про процеси і події, які складно сприймаються в межах просвітницького історизму зорієнтованого на конструктивні, поступальні чинники.

Не варто забувати і те, що в першій частині “Истории Малой России” видання 1830 р. автор значною мірою слідував за підходами та конструкцією відомої праці М. Карамзіна. Відтак у другій частині зростає опір емпіричного матеріалу, який стає складно звести до звичного, апріорного поділу. Останній фактично розмиває усталені авторські підходи.

Тому починаючи з другої частини “Истории Малой России”, в оцінці історичних осіб Д. Бантиш-Каменський здебільшого дотримується принципу

⁵⁴ *Його ж.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 88.

⁵⁵ Там само. – С. 185.

⁵⁶ Там само. – С. 316.

⁵⁷ Там само. – С. 130.

⁵⁸ Там само. – Ч. 3. – С. 87.

⁵⁹ Приміром, моралізаторська оцінка гетьмана І. Мазепи в студії М. Берлинського дуже нагадує повчальні мотиви зауваг Д. Бантиша-Каменського “Нет опаснейшей в общежитии той твари, которая умеет стыдные свои пороки или властолюбивые происки скрывать под личиною добродетельства благовидной пышности и ревностного благочестия” (Несколько глав из сочинения Максима Берлинского.. – С. 178).

лояльності останніх стосовно російського престолу, хоча й вказує на їхні темні і світлі сторони. Тільки діяльність українського духовенства здобуває схвальну оцінку, він протиставляє цю діяльність кривавим військовим подіям того часу. “Серед безперервних битв в Україні, розбрату міжусобного, навал чужоплеменників Духівництво Малоросійське зі скромних келій продовжувало сприяти просвітництву”, – пише історик⁶⁰.

У третій частині Д. Бантиш-Каменський поступово повертається до традиційної антитези “архаїка” – “просвітництво” у поясненні канви історичних подій. Утім, зазначену опозицію відтепер представлено в більш прихованому вигляді. Вчений має певні симпатії щодо предмета своїх студій – історії Малоросії, але загальноросійська лояльність усе ж таки переважає в його поглядах. Відома теза Д. Дорошенка про “формальну лояльність”⁶¹ автора “Истории Малой России” до російського престолу видається як мінімум перебільшенням загальному контексті прочитання цієї студії

Так, Петра I історик розглядає як самодержця, який надав Росії “нове буття”⁶². Гетьманщина ж у XVIII ст. висвітлюється автором як інститут, який не тільки поступово занепадає, а й стає джерелом постійних бунтів та зрад щодо російського престолу. Зрештою, Гетьманщина дедалі більше й більше набуває у рецепції історика архаїчних рис, що суперечать необхідним перетворенням у Росії.

Недаремно після опису “зради” І. Мазепи та обрання на гетьманство І. Скоропадського Д. Бантиш-Каменський зазначає, що коли б Петро I “міг вільно діяти, то ще тоді знищив би Гетьманство”⁶³. Ця сентенція фактично виносить історичний присуд Гетьманщині з боку автора ще за півстоліття до її ліквідації.

Цілком логічно в такому сенсі видається і наступна думка історика, що відтоді “історія цього краю помітно слабіє на події, стає нецікавою”⁶⁴. Зазначена заувага фактично передує фінальній сцені малоросійської історії – скасуванню Гетьманщини. Відзначимо, що у сприйнятті Д. Бантиша-Каменського ця подія є логічним і послідовним актом, хоча автор і має певні симпатії щодо минулого козацької України.

Врешті-решт, слід звернути увагу на техніку викладу, яка фактично репрезентує читачеві авторський задум, своєрідну логіку розгортання світу історії. Вона ж містить численні, часом приховані смисли і контексти, які висвітлюють дослідницький інструментарій вченого.

З цієї перспективи манера викладу Д. Бантиша-Каменського не вирізняється особливою оригінальністю. Його оповіді властива майже повна відсутність яки-

⁶⁰ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 2: От присоединения сей страны к Российскому Государству до избрания в Гетманы Мазепы. – С. 212.

⁶¹ *Дорошенко Д.* Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі: Наук. зб. / Під ред. В. Сімовича. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 108.

⁶² *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 3. – С. 164.

⁶³ Там само. – С. 108.

⁶⁴ Там само. – С. 140.

хось стилістичних прикрас. Учений зосереджується переважно на військово-політичній історії, зокрема на зовнішньополітичних зв'язках і дипломатичних зносинах. Вочевидь окреслені пріоритети у викладі матеріалу зумовлені дипломатичними зацікавленнями історика. Відтак він докладно зупиняється на взаєминах сторін, часто-густо наводить велику кількість подробиць щодо діяльності посольств, обставин переговорного процесу тощо.

Чільне місце займають події церковної історії, яку автор переважно висвітлює наприкінці низки глав. Іноді православний, церковний чинник розглядається істориком не стільки як причина певних подій, а як їхнє ритуальне обрамлення. У такому контексті перебіг подій часом подається майже як ритуальне дійство.

Зокрема, таким видається епізод після привселюдного читання цареві грамоти у Переяславі у січні 1654 р.⁶⁵. Це враження підсилюється згадками про бажання “трьох государів” (турецького султана, польського короля та кримського хана) володіти Україною, про утиски та переслідування православних малоросіян з боку поляків-католиків, про пропозицію послам присягнути від імені царя, церковні церемонії тощо. Аналогічно сприймається й епізод з урочистим обранням на гетьманство Кирила Розумовського⁶⁶ і т. п.

Певну увагу автор приділяє науці, мистецтву та освіті. Чимало в праці біографічних подробиць, життєписних характеристик і замальовок, що супроводжуються моралізаторськими трактуваннями та заувагами. Причому вчений прагне висвітлювати як негативні, так і позитивні риси історичних особистостей, у т. ч. і тих, яким він симпатизує. Наведені біографічні деталі вказують на солідний авторський досвід у біографічному жанрі. Адже вчений написав чимало біографічних праць⁶⁷.

Зауважимо, що кілька глав про І. Мазепу з третьої частини другого видання “Истории Малой России” в дещо скороченому та переробленому вигляді були видані істориком у 1834 р. як окрема біографічна студія⁶⁸.

Водночас у праці дуже небагато авторських відступів, нотаток, коментарів або принаймні спроб підвести читача до тлумачення тих чи інших подій, явищ, процесів і т. п. Д. Бантыш-Каменський постійно прагне триматися документальності у своєму викладі, зокрема переказує численні документи⁶⁹. Саме

⁶⁵ Там само. – Ч. 1. – С. 352.

⁶⁶ Там само. – Ч. 3. – С. 196–199.

⁶⁷ Див.: *Бантыш-Каменский Д.* Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого – М., 1812–1813. – Ч. 1–2; *Його ж.* Жизнь Преосвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского убиенного в 1771 году – М., 1813; *Його ж.* Жизнь Н. Н. Бантыша-Каменского – М., 1818; *Його ж.* Словарь достопамятных людей русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев министров и мужей государственных великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и учёных, известных по участию в событиях отечественной истории – М., 1836. – Ч. 1–5; *Його ж.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48-ю портретами – СПб., 1840. – Ч. 1–4.

⁶⁸ *Його ж.* Жизнь Мазепы. С портретом и снимком подписи – М., 1834. – 92 с.

⁶⁹ *Багалій Д. І.* Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // *Багалій Д. І.* Вибрані праці... – Т. 2. – С. 396.

документальним свідченням він віддає перевагу перед наративними джерелами, хоча й не цурається останніх⁷⁰.

Варто підкреслити, що Д. Бантиш-Каменський здебільшого порівнює факти, подані в тих чи інших джерелах, а не їхню вірогідність узагалі. З цієї перспективи відомості, представлені в документальних джерелах, більше відповідають критеріям раціональної логічності, що й пояснює пріоритети вченого. Ця домінація зовнішньої сторони історичного минулого та орієнтація на документи є характерними ознаками авторського викладу.

Втім, у другому виданні спостерігаємо і певні вкраплення із “внутрішньої історії” в загальну архітектоніку роботи. Приміром, дев’ятнадцята глава першої частини присвячена кримським і буджацьким татарам, їхній військовій організації й тактиці⁷¹. Щоправда, вона майже повністю запозичена з опису Г.-Л. Боплана.

До вказаних включень із внутрішньої історії доцільно віднести і двадцять п’яту главу про устрій Січі, побут та звичаї запорожців⁷², яка написана на матеріалах російського історика німецького походження Гергарда Міллера. Зауважимо, що Д. Багалій уважав цю главу найцікавішою у всій праці⁷³.

Аналогічні вкраплення є і в тридцять першій главі, в якій автор подає огляд становища та внутрішнього устрою Малоросії за Богдана Хмельницького і його наступників, хоча також висвітлює церковну історію та ін.⁷⁴

Врешті-решт, варто згадати і останню, сорок шосту главу, в якій представлено відомості про господарство, звичаї, обряди, риси характеру та побуту малоросіян, чини й стани в Малоросії, походження мови, а також інформацію про визначних літописців і Києво-Могилянську академію⁷⁵.

Введення таких фрагментів до другого видання очевидно вмотивовано новітніми фольклористичними та етнографічними впливами, які поширюються з другої половини 1820-х рр., зокрема, з виданням збірки М. Максимовича “Малороссийские песни” (М., 1827) та ін.

Втім, у рецепції Д. Бантиша-Каменського матеріал внутрішньої історії здебільшого є добіркою цікавих спостережень, часто-густо напівкурйозного характеру, своєрідним додатком до свідчень документів і не більше. На відміну від романтиків, які повністю занурювалися у внутрішню історію, прагнули саме в ній відшукати, відчувати сутнісні риси тогочасного світу, досягнути самотутній дух минувшини, автор “Истории Малой России” тримається безстороннього, скептично-розсудливого погляду щодо етнографії, вірувань, матеріальної та духовної культури і т. п.

“У звичаях та обрядах поселенців бачимо залишки старовини та забобон, що збереглися в більш чи менш видозміненому вигляді...” – зазначає Д. Бантиш-

⁷⁰ Атаманенко А. Наративні джерела та історична література в творчості Д. Бантиша-Каменського // Осягнення історії: Зб. наук пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол ред. Л. Винар, І. Пасічник – Острог, Нью-Йорк, 1999. – С. 130.

⁷¹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 336–348.

⁷² Там само. – Ч. 2. – С. 61–69.

⁷³ Багалій Д. І. Нариси української історіографії... – С. 392.

⁷⁴ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 2. – С. 202–223.

⁷⁵ Там само. – Ч. 3. – С. 211–264.

Каменський⁷⁶. Ця заувага досить добре ілюструє авторські пріоритети, зокрема свідчить, що матеріал внутрішньої історії він розглядає як архаїзм (“забобони”, “залишки старовини” та ін.), який у кращому разі становить деякий інтерес для раціонального, просвіченого розуму.

Слід підкреслити, що вчений так і не зміг повністю позбутися компілятивної методи укладання тексту. Це особливо відчувається в першій частині видання 1830 р., в якій подається чимало запозичень з “Истории государства Российского” М. Карамзіна та інших праць без авторських тлумачень і коментарів. Інколи складається враження, що певні глави “Истории Малой России”, особливо першої частини, написані немовби в тіні державного історіографа⁷⁷.

Таким чином, сюжетна лінія викладу розчиняється в масі документальних відомостей, багатстві фактографічного матеріалу, численних парафразах, прихованих цитуваннях і безпосередніх покликань. Натомість узагальнення, інтерпретації, висновки майже відсутні. Іван Крип’якевич слушно зауважує, що подробиці заступали Д. Бантишу-Каменському цілісність української історії⁷⁸. Відтак авторські підходи здебільшого ледь помітні за масою фактичних відомостей.

Варто звернути увагу і на науковий апарат студії Д. Бантиша-Каменського, який є не тільки великим і розгалуженим, а й використовується автором як додаткова збірка фактів. У цілому він поділяється на стислі бібліографічні покликання на берегах праці (назви книг, заголовки джерел і т. п.), а також на розгорнуті прикінцеві покликання. Зокрема, тільки в першій частині “Истории Малой России” видання 1830 р. подано 324 прикінцеві посилання (84 с.). Загальна ж кількість таких покликань в усіх трьох частинах складає 841 (242 с.), тобто майже 1/4 всього обсягу “Истории Малой России”. Водночас у виданні 1822 р. всі авторські примітки є посторінковими, хоча також займають чимало місця.

Доцільно відзначити, що в прикінцевих посиланнях у другому виданні автор наводить не стільки бібліографічні відомості, скільки витяги з актів, самі документи, інколи подає власні коментарі тощо. Зокрема, у першій частині праці видрукувано договірні березневі статті 1654 р.⁷⁹, у другій – список з листа Б. Хмельницького до шведського короля від 18 січня 1657 р.⁸⁰ та чимало інших документів і матеріалів.

Іноді не зовсім зрозуміло, чому важливі відомості або думки певних авторів щодо тих чи інших подій Д. Бантиш-Каменський виносить за межі основного тексту студії до приміток. До таких випадків слід віднести його коментарі про походження назви “Мала Росія”⁸¹, різні точки зору (Яна Потоцького та М. Карамзіна) щодо виникнення козацтва⁸² тощо.

⁷⁶ Там само. – С. 214.

⁷⁷ Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959. – С. 142.

⁷⁸ Крип’якевич І. Українська історіографія... – С. 28.

⁷⁹ Бантыш-Каменский Д. Примечания к первой части Истории Малой России // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 1. – С. 77–84 (прим. 323).

⁸⁰ Його же. Примечания ко второй части Истории Малой России // Його же. История Малой России. – 2-е изд. – Ч. 2. – С. 3–5 (прим. 5).

⁸¹ Його же. Примечания к первой части Истории Малой России. – С. 3 (прим. 1).

⁸² Там само. – С. 13–14 (прим. 70).

У цілому прикінцеві примітки до “Истории Малой России” умовно можна розділити на три групи: 1) інформативні, в яких наводиться додатковий фактографічний матеріал, а також цитати з деяких творів; 2) пояснювальні, котрі тлумачать і уточнюють певні події, явища і т. п.; 3) документальні, які містять витяги з різних актів або цілі документи. Зауважимо, що з-поміж перерахованих категорій покликань домінують інформативні та документальні.

Слід нагадати, що в першому виданні “Истории Малой России” Д. Бантиш-Каменський опублікував низку документів і матеріалів у додатках – загалом 103 назви, хоча під деякими заголовками вміщується декілька документів⁸³. Причому у ряді випадків автор навів інформацію про місце зберігання, рік, номер справи, а також іноді подав відомості про пошкодження документа чи його тексту зовнішні атрибути та ін. Сучасні дослідники розглядають це як елементи джерелознавчого та палеографічного аналізу⁸⁴.

У другому виданні автор переніс частину відомостей до прикінцевих посилань. Очевидно, він відчував необхідність винести певну частину багатого документального матеріалу, його надлишок, який значно ускладнював виклад, до приміток, а також дати деякі пояснення та коментарі. Втім, останніх якраз і бракує в його праці. Імовірно вчений прагнув наблизити “Историю Малой России” до потреб звичайної читацької публіки, хоча досягти цієї мети вдалося тільки частково. Навіть у дещо полегшеному вигляді студія досить складно сприймалася пересічним читачем з огляду на домінування нескінченної, монотонної канви військово-політичних, дипломатичних та церковних подій.

Отже, великий науковий апарат праці Д. Бантиша-Каменського вочевидь зумовлений авторськими домінаціями. У функціональному плані він скерований на те, щоб подати якомога більше фактографічних відомостей, які автор уважав достовірними.

Взагалі композиція та виклад матеріалу в “Истории Малой России” не дуже відрізняються від творів російської історіографії початку XIX ст., для яких характерна описовість, наративна оповідь із вкрапленнями великих фрагментів з документів та інших джерел, пріоритетне висвітлення військово-політичної і церковної історії тощо⁸⁵.

Студія Д. Бантиша-Каменського сприймалася по-різному. Олекса Мартос вказував на її велику джерельну основу. Водночас він наголошував, що остання “ще не складає всієї будови”, зокрема вказував на “сухість деяких місць” праці⁸⁶.

⁸³ *Бантыш-Каменский Д.* Приложения к первой части Истории Малой России // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России... – 1-е изд. – М., 1822. – Ч. 1. – С. 91–153 (10 назв); *його ж.* Приложения ко второй части Истории Малой России... – Ч. 2. – С. 185–324 (23 назви); *його ж.* Приложения к третьей части Истории Малой России... – Ч. 3. – С. 141–243 (30 назв); *його ж.* Приложения к четвертой части Истории Малой России... – Ч. 4. – С. 141–303 (40 назв).

⁸⁴ *Атаманенко А.* Дмитро Бантиш-Каменський... – С. 46.

⁸⁵ *Гуржий А. И.* Штрихи к портрету “настоящего историка” // *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России – 5-е репр. изд. – К., 1993. – С. 11.

⁸⁶ [*Мартос А.*] Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1–4 // *Сын Отечества* – 1823. – Ч. 83. – № 3. – Отд. 3: Современная русская библиография. – С. 134, 136.

Невідомий автор бібліографічної замітки в “Библиотеке для чтения” відзначав, що робота Д. Бантиша-Каменського “складається з одних подій, зібраних добродушно без критики”⁸⁷.

Більш скептично щодо оцінки цієї праці були налаштовані історики-романтики, які вважали, що вона не задовольняє новітні наукові вимоги. М. Максимович називав “Историю Малой России” “мертво-холодною”⁸⁸ студією, хоча і вирізняв її з-поміж інших через багатство представлених відомостей. На його думку, в цій праці “немає правильного зображення історичних осіб, немає того живого духу, яким просякнута Історія Русів”⁸⁹.

Російський історик, редактор часопису “Московский телеграф”, палкий прихильник західноєвропейського романтизму Микола Полевой підкреслював, що робота Д. Бантиша-Каменського є “ніщо інше, як розташований за роками перелік подій, якщо треба, *літопис* – не більше; у цьому відношенні вона задовольняє в цілому, хоча і не в усьому (курсив М. Полевого – О. Я.)”⁹⁰. Подібної думки дотримувався і російський письменник Степан Бурачек. Він іронічно зауважив, що на сторінках праці Д. Бантиша-Каменського Малоросія відрізняється від Московської губернії не більше, ніж Ярославська або Владимирська чи яка-небудь інша губернія⁹¹.

Наприкінці XIX – у першій третині XX ст. оцінки “Истории Малой России” стають розважливішими, хоча й вони не позбавлені критичних ноток. Володимир Антонович уважав, що ця студія цікава тільки “набором архівного матеріалу, який Бантиш-Каменський вніс у свою історію”⁹². Микола Василенко ставить у заслугу Д. Бантишу-Каменському зв’язний виклад подій та введення до наукового обігу багатьох відомостей з першоджерел⁹³. Подібну думку висловлює і Д. Дорошенко, який наголошував, що виклад цього історика витримано у “спокійному річезовому тоні”⁹⁴.

Натомість сучасні дослідники не тільки підкреслюють, що “История Малой России” Д. Бантиша-Каменського була першою узагальноючою студією з національної історії, а й обстоюють думку, що вчений був одним із засновників української археографії⁹⁵. У типологічному плані “Историю Малой России” відносять

⁸⁷ Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1842. – Ч. 1–3 // Библиотека для чтения. – 1842. – Т. 51. – Отд. 6: Литературная летопись – С. 70.

⁸⁸ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України / Упор. і вступ ст. В. Короткого – К., 2003. – С. 192.

⁸⁹ Його ж. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Собр. соч. М. А. Максимовича: В 3 т. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический – С. 342.

⁹⁰ Н. П. [Полевой Н.] Малороссия. Ее обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – М., 1830. – Ч. 1–3 // Московский телеграф. – 1830. – № 18. – С. 247.

⁹¹ Бурачек С. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – [3-е изд.] – М., 1842. – Ч. 1–3 // Маяк. – 1842. – Т. 5. – № 9. – С. 36.

⁹² Антонович В. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. XXXI.

⁹³ Василенко Н. К истории малорусской историографии... – С. 259.

⁹⁴ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії – С. 76.

⁹⁵ Атаманенко А. Є. Д. М. Бантиш-Каменський – історик України... – С. 14.

до студій з критичним спрямуванням⁹⁶, а також відзначають її роль у розширенні російського імперського нарративу з історії України⁹⁷. Водночас звертають увагу і на складну ієрархію лояльностей і пріоритетів у поглядах та світогляді Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, В. Кравченко характеризує останні як “поєднання просвіченого консерватизму з лібералізмом, загальноросійського патріотизму з українофільськими симпатіями, літературного сентименталізму з документальною об’єктивністю”⁹⁸.

Утім, важливими є не тільки інтерпретація поглядів Д. Бантиша-Каменського та визнання першості його проекту “систематичної” історії, а й нові вимоги, які автор прагнув задовольнити в процесі його виконання. Зрештою, методичні настанови вченого досить складно чітко сформулювати, оскільки вони побутували в його уявленнях у синкретичному, часто-густо зародковому вигляді.

Передусім Д. Бантиш-Каменський прагнув писати достовірну історію, але її ідеал у вченого був дещо однобічним. Він асоціювався у нього з масовим використанням документальних джерел. Саме з цією авторською домінацією пов’язані початки його критицизму. Однак останні побутують на рівні вибіркового порівняння свідчень джерел, і не більше.

Загальний образ малоросійської історії конструюється вченим переважно хронологічно-описовим способом із сучасної йому перспективи на основі очевидного, іноді прихованого протиставлення. Взагалі історична конструкція Д. Бантиша-Каменського побудована амбівалентно. Як уже зазначалося, у студії переважає монотонний хронологічний виклад військово-політичної канви подій з невеликими вкрапленнями із внутрішньої історії, який пригнічує читача величезною масою фактичних подробиць і деталей. Натомість середня ланка в архітектоніці “Истории Малой России” (проміжні узагальнення, ретроспективні відступи, чітко окреслені лінії позитивної чи негативної аргументації, авторські пояснення, коментарі і т. п.) ледве вибудована й розчиняється серед конкретних відомостей. Відтак оціночні висновки та моралізаторські трактування вченого, що подаються переважно в контексті бінарної зв’язки “архаїка” – “просвітництво”, у ряді випадків виглядають як судження, відірвані від хронологічно-описової логіки викладу.

Таким чином, спостерігаємо своєрідну парадоксальність авторського мислення та його результатів. Приміром, тотальна раціональна логічність дала змогу історикові запропонувати чимало влучних і точних тлумачень на фактографічному рівні. Натомість упровадження цього пріоритету щодо подій і явищ високого ступеня загальності призвело до того, що поза рецепцією автора залишилися

⁹⁶ Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Харківський історіографічний зб. – Харків, 1995. – Вип. 1: Історія і теорія історичної науки та освіти. – С. 29.

⁹⁷ Козут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за ред. Т. Куриля; наук. ред. Т. Куриля за участі В. Горобця – К., 2004. – С. 196–197.

⁹⁸ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження.. – С. 237.

переломні явища української історії (монголо-татарська навала, литовсько-руська держава та ін.).

Якщо стисло генералізувати уявлення Д. Бантиша-Каменського стосовно методичних вимог до історичного дослідження, то останні можемо сформулювати в кількох пунктах: 1) студія має бути достовірною, а для цього спиратися переважно на документи та логічно несуперечливі свідчення інших авторів; 2) робота має представляти корисну інформацію, тобто виконувати повчальні функції, зокрема подавати читацькому загалу як позитивні, так і негативні приклади з відповідними моралізаторськими тлумаченнями; 3) найбільшу цінність для історика становлять відомості про події військово-політичної, дипломатичної, церковної історії, а також життєписи видатних осіб, оскільки вони репрезентують важливий для сучасника досвід; 4) хронологічна послідовність викладу відповідає природному, лінійному руху історії, який розглядається та оцінюється з універсалістської перспективи сучасності; 5) деякі сегменти минулого (окремі епохи) не сприймаються як переломні, важливі для формації української історії, а розглядаються в кращому разі як звичайний перелік подій.

Отже, уявлення Д. Бантиша-Каменського про дослідницький інструментарій незаперечно свідчать про формування початків нормативного мислення, яке здійснювалося на досить обмеженому інтелектуальному фундаменті пізньопросвітницького історизму. Однак порівняно з творами своїх попередників автор "Истории Малой России" зробив важливий крок у становленні елементарних академічних вимог до історіописання.